

СУЧАСНІ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В КНР В КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗИ «ЦИФРОВОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ»

THE CURRENT SYSTEM OF DEFENSE OF HUMAN RIGHTS IN CHINA IN THE CONTEXT OF THE THREAT TO "DIGITAL TOTALITARIANISM"

Сокоринський В.О.,

аспірант відділення політології

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

У статті розглядається змістовне наповнення проблематики сучасної системи захисту прав людини в КНР. Підіймається питання зародження, розвитку та розповсюдження режиму «Цифрового тоталітаризму» в сучасній КНР. Історіографічно розглянуто послідовність створення системи «Золотого щиту» та «Системи соціального кредиту». Особливу увагу приділяється останній системі, яка стала революційною серед інших у світі та яка до сьогодні викликає неймовірну кількість протиріч та суперечок, як безпосередньо всередині країни, так і за кордонами Китаю. Хоча багато хто з інших держав, бажають співпрацювати з урядом КНР аби в майбутньому імпортувати собі такі системи за для забезпечення власних потреб. Починаючи зі створення мережевого простору «Інтернет» і до сьогодні, уряд КНР намагається приборкати вільний доступ до інтернету, використовуючи власні системи «національного фаєрволу», які дають змогу керувати інтернет простором в кордонах власної держави. Приведені приклади ймовірних дій з боку населення та громадського суспільства за для забезпечення захисту власних прав та свобод людей. Китай, який мав неоднозначний вихід з потрясінь Другої Світової війни, опосередкованої участі в «Холодній війні», розпадом біполярної системи світу та соціалістичного табору й переходом на взаємодію із світом ринкової економіки, ідучи власним шляхом, який з кожним десятиліттям стає дедалі більш технологічним, передовим, важко прогнозованим, цей шлях може стати досить небезпечним для громадян власної країни та населення й урядів сусідніх держав. Сучасний вітчизняний політологічний дискурс вкрай обачливо оминає питання розповсюдження системи споглядання та порушення прав людини в КНР, хоча світовий дискурс досить жвавий та динамічний. Враховуючи сучасні світові та регіональні тенденції, які панують у вітчизняному дискурсі із урахуванням воєнного положення в країні, трохи зміщують акцент для дослідження проблематики широким колом науковців, проте актуальність теми продовжує існувати до сьогодні. Дослідження цієї тематики вбачається поверненням диспуту щодо розвитку технологій «майбутнього», як в самій КНР, так і безпосередньо в Україні.

Ключові слова: Китай, КНР, Система соціального кредитування, тоталітаризм, цифровий тоталітаризм, права людини, захист прав людини.

The article deals with the content of the problems of the modern system of human rights protection in the People's Republic of China. The issue of the birth, development and spread of the "Digital Totalitarianism" regime in the modern PRC is raised. The sequence of creation of the "Golden Shield" system and the "Social Credit System" is considered historiographically. Special attention is paid to the last system, which has become revolutionary among others in the world and which still causes an incredible amount of contradictions and disputes, both directly within the country and abroad. Although many people from other countries want to cooperate with the government of the People's Republic of China in order to import such systems for their own needs in the future. Starting with the creation of the network space "Internet" and until today, the government of the People's Republic of China is trying to curb free access to the Internet, using its own "national firewall" systems, which make it possible to manage the Internet space within the borders of its own state. The following are examples of probable actions by the population and public society to ensure the protection of people's own rights and freedoms. China, which had an ambiguous way out of the upheavals of the Second World War, indirect participation in the "Cold War", the collapse of the bipolar system of the world and the socialist camp, and the transition to interaction with the market economy world, is following its own path, which with each decade becomes more and more technological, advanced, difficult to predict and can become quite dangerous for the citizens of one's own country and the population and governments of neighboring states. Modern domestic political discourse is extremely careful to avoid the issue of the spread of the system of contemplation and violation of human rights in the People's Republic of China, although the world discourse is quite lively and dynamic. Taking into account the current world and regional trends that dominate the national discourse, taking into account the military situation in the country, the emphasis is slightly shifted for the study of the problem by a wide range of scientists, but the relevance of the topic continues to exist today. The study of this topic is seen as the return of the dispute regarding the development of "future" technologies, both in the PRC itself and directly in Ukraine.

Key words: China, P.C.R, Social Credit Score, totalitarianism, digital totalitarianism, human rights, protection of human rights.

Постановка проблеми. Сучасне сьогодні має чіткий та виражений нелінійний розвиток, який супроводжується загостренням взаємовідносин між передовими країнами світу. Виходячи з того, що ІТ – технології з кожним роком

швидкоплинно вдосконалюють – передові країни світу намагаються якомога швидше взяти собі на озброєння новітні технології. Сучасний Китай та уряд КНР за останні десятиліття край активно розвиває власну систему контролю та

спостереженням за китайським суспільством, окрім сучасний розробок, існує загроза й розповсюдження їх серед країн сателітів та партнерів, що може загрожувати суспільствам інших країн. З огляду на такі тенденції, сучасний Китай постає дуже впливовим актором та розробником тенденцій «цифрового тоталітаризму», який на меті переслідує цифровий контроль, керованість та прогнозованість поведінки власного суспільства. Дослідження цих тенденцій в Китаї – це можливість науковому простору стати на бік застереження від використання новітніх технологій контролю та прогностично впливати на можливість ймовірного прийняття рішень з боку інших урядів, які бажають встановити подібні системи у власних державах. Отже, такими чином питання розвитку «Цифрового тоталітаризму» в КНР стає очевидним, а проблематика має бути розкритою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Описуючи ступінь наукового доробку, який стосується тематики дослідження, слід зазначити, що на сьогодні виходить все більше та більше досліджень через постійну актуалізацію розвитку та впровадження системи соціального кредиту в КНР.

Так, питання розвитку та становлення «Системи соціального кредиту» досліджуються, як *вітчизняними* науковцями, так зарубіжними, а саме: М. Малюга та Л. Калініна [4], А. Ковалёв та Е. Князева [5], а також Дрю Доннеллі [16]. Питання цифрових прав людини та захисту в КНР досліджували О. Епархіна [3], І. Забара, О. Данильченко [2], І.М. Станкова [11], А. Конопій [6], Н. Попова [10] та Чень Цзюньшуай [13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Проблема «цифрового тоталітаризму» в КНР автором вважається актуальною для вивчення, як *вітчизняними* науковцями, так і науковцями країн пострадянського простору. Виходячи з розповсюдженням сучасних систем масового стеження та контролю за людьми з боку уряду Китаю. На сучасному етапі розвитку *вітчизняної* політичної науки, це питання вважається не розкритим на належному рівні, через малу кількість досліджень, що доводить про необхідність актуалізації цієї теми проблематики.

Формування цілей статті (постановка завдання). Головна мета статті – є дослідження та розкриття сучасних інструментів захисту прав людини, свобод китайського суспільства в умовах розвитку та розповсюдження «Цифрового тоталітаризму» задля забезпечення власної та громадської безпеки. Для досягнення автором були встановлені такі дослідницькі завдання:

1) Провести аналіз сучасної наукової літератури в проблематиці статті.

2) Визначити основні напрямки та тенденції формування актуальної системи захисту прав людини в КНР.

3) Сформувати та проаналізувати сучасний стан китайського суспільства на основі нормативно-правових актів, які стосуються проблематики наукової статті.

4) Розробити новий науковий підхід до вивчення актуальної теми.

Виклад основного матеріалу дослідження.

КНР на сьогодні – вважається однією з країн, яка з перших почала засвоювати системи цифровізації в усіх можливих аспектах життєдіяльності власного суспільства. Це явище пов'язане з логічним бажанням швидкого акумулювання держави до переходу в світ ринкових відносин після розпаду СРСР та соціалістичного табору, частиною, якої також прийнято вважати КНР. Вбачаючи перспективу, яка притаманна країнам з ринковою економікою, де суспільство вважається більш вільним у власних діях «... у влади виникла потреба розробки механізму утримання у підпорядкуванні півтора-мільярдного населення країни. Таким інструментом стала система соціального кредиту (англ. варіант Social Credit Score) ССК-SCS, що має на меті: 1) виховати у населення відповідальність та щирість, чесність, добросовісність, високий загальний рівень культури; 2) змусити дотримуватися визнаних моральних установок, принципів, правил; 3) на нинішньому етапі розвитку влада зберігає та зміцнює свій законний та морально-етичний авторитет, який насаджує всьому суспільству» [9, с. 738]. Ця система Соціального кредитування – по своїй суті є революційною програмою китайського уряду, яка була запропонована 14 липня 2014 року в рамках документом «Про планування будівництва системи соціального кредиту (2014–2020)» [17]. Чому ця система вважається передвісником загрози поширення, а також встановлення режиму цифрового тоталітаризму? Тому що вона відповідає критеріям такого режиму. Таким чином, Дірк Хелбінг – німецький професор обчислювальної соціології факультету гуманітарних, соціальних і політичних наук, член факультету комп'ютерних наук ETH Zurich – виділяє наступні риси сучасних цифрових тоталітарних суспільств, а саме: 1) масове стеження; 2) неетичні експерименти з людьми в рамках існування соціальної інженерії; 4) примусове підпорядкування людей; 5) пропаганда та цензура; 6) існування «доброчинливої» диктатури; 7) поліцейська діяльність, тобто наявність «поліцейської держави»; 8) виборче застосування забезпечення прав людини [15].

Цифровий тоталітаризм являє собою систему тотального електронного контролю за всіма сферами життя суспільства, який проявляється в лімітуванні діяльності людини в Інтернеті. На сьогодні в Китаї інтернетом користуються

802 млн. людей, що є абсолютним світовим рекордом. Щодня в мережу виходять 56,7% місцевих жителів. При цьому сидять вони в ізолюваному інтернеті, де немає доступу до YouTube, Twitter, Facebook, десятків сторінок «Вікіпедії» та понад 140 тис. інших сайтів. Деякі місцеві чиновники і довірені співробітники державних організацій, звичайно ж, можуть безкарно використовувати VPN-сервіси, але про це не прийнято говорити вголос [1]. Цифрове середовище китайців знаходиться під «Золотим щитом» саме так називається система фільтрів, запущена владою з 2003 року. Створення «Щита» на початку 2000-х років пояснювали необхідністю боротьби зі злочинністю: спочатку влада (тобто комуністична партія Китаю) хотіли створити систему стеження за населенням з великою базою даних, яка дозволяла б отримати доступ до особистої інформації усіх громадян країни і об'єднувала загальнонаціональні, регіональні та місцеві відділення спецслужб в єдину мережу [1]. Прообразом «Золотого щита» стала прокладена на території Шанхая оптоволоконна мережа OPTera вартістю 10 млн. дол., яка дозволила Міністерству громадської безпеки відстежувати всю онлайн-активність користувачів через фаєрвол Shasta 5000. Важливо, що в розробці системи фахівцям з університету Цінхуа допомагали співробітники канадської компанії Nortel Networks, які через засновану спільно з китайською владою компанію Guandong Nortel (GDNT) сприяли в установці в китайських мегаполісах системи відеоспостереження JungleMUX і системи розпізнавання осіб і голосу AcSys Biometrics, розробленої розташованої в Онтаріо компанією NEXUS. У 2000 році канадська Nortel отримала від китайського уряду 120 млн. доларів на розробку програмного забезпечення, постачання і введення в експлуатацію обладнання для «Золотого щита». До його створення також залучили американські IT-компанії Sun Microsystems, Cisco Systems і Bay Networks. Sun створила єдину комп'ютерну мережу для 33 головних управлінь поліції в провінціях, автономних районах і містах центрального підпорядкування, а Cisco поставляла китайській владі маршрутизатори і сервери [1].

Паралельно з розробкою системи створювалася законодавча база для її підтримки. У вересні 2000 року Держрада Китаю схвалила два зводи правил: «Регулювання телекомунікацій в КНР» і «Заходи з управління інформаційними сервісами інтернету». Суть першого документа зводиться до заборони приватним особам і організаціям використовувати інтернет для розповсюдження, передачі та копіювання інформації, що містить матеріали, які суперечать основним принципам конституції країни, котрі засуджують систему державної безпеки, що містять державні таємниці або загрози національній єдності дані.

Під заборону потрапила порнографія і матеріали, що пропагують деструктивні секти, азартні ігри, насильство, вбивства, тероризм та інші злочини – що в загальному зовсім не погано. Але паралельно була також заборонена інформація, «яка поширює чутки і дестабілізує суспільство», китайським сайтам і ЗМІ було заборонено публікувати або посилатися на новини із зарубіжних ресурсів, які не внесені до спеціального списку «ліцензованих видавців».

Другий документ поклав відповідальність за поширення таких матеріалів на інтернет-провайдерів: їх зобов'язали зберігати всю інформацію про користувачів, включаючи списки відвідуваних сайтів і метадані інтернет-трафіку. Якщо провайдери виявляли незаконні матеріали, вони повинні були обмежити до них доступ і тут же повідомити про подію в місцеве поліцейське управління. Порушення закону каралося позбавленням компанії ліцензії на надання послуг зв'язку, а для її власників могло скінчитися в'язницею.

Вже до кінця 2000 року по всьому Китаю були сформовані підрозділи інтернет-поліції, загальна чисельність яких перевищувала 300 тис. людей. За роботою проекту постійно стежать понад 30 тис. співробітників, а його орієнтовна вартість ще на момент запуску становила понад 800 млн. доларів. Кожен китаєць, що хоч раз вийшов в інтернет, знаходиться під контролем у влади [7].

Не менш значущим інструментом контролю за інтернетом стала обов'язкова реєстрація в соцмережах і на сайтах під реальними іменами. З початку 2000-х Міністерство громадської безпеки Китаю закликала користувачів великих ресурсів і блог-платформ вказувати при реєстрації реальні дані, а з 2009 року обов'язкова реєстрація за іменами була введена у всіх сервісах двох найбільших інтернет-компаній Китаю – Alibaba і Tencent. Одночасно ті ж правила почали діяти і щодо інтернет-кафе і комп'ютерних клубів по всій країні. Фінальний законопроект про обов'язкову реєстрацію під реальними іменами на всіх ресурсах для всіх жителів Китаю, над яким кілька років працювали Міністерство громадської безпеки, Міністерство науки і технологій, а також Головне державне управління радіомовлення, кінематографії та телебачення, був прийнятий у 2013 році. Першими піддослідними стали жителі Пекіна і декількох провінційних міст. У 2015 році влада остаточно затвердила будь-який вхід в інтернет «за паспортом». Виправданням послужила боротьба з «поширенням чуток і шкідливої інформації». Порушникам загрожують штрафи і тюремне ув'язнення [7].

Фахівці відзначають три рівня цензури в китайському інтернеті. Перший – адміністрація онлайн-сервісів, яка за допомогою власноруч розроблених алгоритмів відстежує негативні пости і коментарі,

оскільки згідно із законом несе відповідальність за всі публікації. Другий – власники популярних акаунтів з великою кількістю передплатників в QQ і WeChat. Вони можуть надати своїм профілям статус публічних, але перед цим в обов'язковому порядку підписують додаткову угоду, в якій зобов'язуються не публікувати критичних матеріалів щодо держави і суспільства. На третьому рівні розташовуються звичайні користувачі мережі, які мають уявлення про те, що може викликати невдоволення наглядових органів і адміністрації сервісів, а тому вважають за краще не публікувати провокаційні або засуджуючі пости про політику Китаю та ініціативах партійного керівництва [12].

Фінальний крок до тотального контролю за населенням Китаю було зроблено в 2014 році, коли жителям Піднебесної почали привласнювати персональний соціальний рейтинг. За задумом уряду, рейтинг громадянина повинен залежати від кожної його дії: під пильним наглядом виявилися не тільки банківські рахунки і пости в мережі, але і поведінка в громадських місцях, відносини з сусідами, колегами і сторонніми людьми. Буквально кожне слово і справа громадянина оцінюється електронною системою. Лідери партії недвозначно натякали: їм потрібні «благонадійні і лояльні» громадяни, якими легко керувати – саме такі і будуть отримувати бали «соціального кредиту» [7]. Особлива увага приділяється людям певних професій: вчителям, бухгалтерам, журналістам, лікарям, ветеринарам та гідам, які працюють з туристами. Кожному громадянину присвоюється ідентифікаційний код, який можна буде використовувати для перевірки свого статусу. Як і у випадку з кредитною історією, рейтинг громадянина може падати або зростати. Як саме формується кінцева «оцінка», владні органи не розкривають, зате активно розповідають про способи покарання за всілякі провини. Для стеження за громадянами використовуються численні камери спостереження. Всі вони підключені до системи розпізнавання осіб, що функціонує на основі технології штучного інтелекту. Дрібні правопорушення фіксуються автоматично, а порушників система визначає навіть в тому випадку, якщо не видно обличчя, наприклад, по ходьбі. Алгоритм швидко розпізнає кожного китайця в натовпі, і над людиною тут же висвічуються його дані: вік, стать і інша особиста інформація. Розпізнавання відбувається в реальному часі, сховатися від нього практично неможливо.

Говорячи про покарання за низький соціальний рейтинг, слід відмітити, що до них відносяться система заборон на подорожі: недостатньо законслухняних громадян позбавляють права літати на літаках і їздити в комфортабельних поїздах. Тільки за 2018 рік 23 млн. китайцям заборонили купувати квитки на літаки або поїзди. Ще одним

покаранням, яке вже практикується являється позбавлення можливості вчитися і працювати [12].

Розповідаючи про наслідки низького соціального рейтингу держава, зрозуміло, всіляко засуджує порушників, особливо підкреслюючи їх аморальність. Таких людей таврують в суспільстві, підкреслюють їх нечестивість, в прямому сенсі виносять на дошки ганьби, електронні версії яких існують у багатьох провінціях. При цьому, як і в будь-якій системі тотального контролю, влада всіляко заохочує систему доносів на ближнього, виправдовуючи це «зміцненням довіри між громадянами».

Однією з останніх китайських «інновацій» на цьому терені являється те, що боржників за банківськими кредитами тепер можуть засуджувати не тільки лихварі і влада, а й будь-який навколишній перехожий. Сервіс під назвою «Карта злісних неплатників» запустили в провінції Хебей і вже планують поширити на всю країну. На електронній карті в телефоні, яку можна відкрити через WeChat, в радіусі 500 м відображаються громадяни, чия кредитна історія залишає бажати кращого. Це робиться, для того щоб викрити боржників які ухиляються від сплати кредитів, здатних погасити свої борги», що зазначено в описі сервісу.

Також коронавірусна хвороба 2019 SARS-CoV-2 чи COVID-19 прискорила процеси застосування та затвердження нових та ефективних ІТ – систем та технологій контролю, відстеження та моніторингу розповсюдження хвороби серед людей та пересування ймовірних захворілих людей. Так, наприклад Епархіна О.В. наводить наступні приклади заходів, які вжила держава: «Серед них – стеження за зараженими або порушившими карантин людьми, розпізнавання осіб, безпілотні пристрої, відстеження мобільного трафіку та геолокації користувачів» [3, с. 21]. Навіть до сьогодні, разом із часто повторюваними спалахами хвороби, уряд КНР повертається до відстеження пересування громадян, використовуючи мережі мобільного зв'язку, GPS-навігацій в автомобілях, а також фіксацію проведених транзакцій за банківськими картками та особових рахунків. Такі заходи стають прикладами: «порушення прав людини, а також зміни громадської свідомості, формування нової громадянської ідентичності» [3, с. 21].

Ще на початку розповсюдження коронавірусної хвороби були прийняті останні розробки – термічні прилади для вимірювання температури у людей із вбудованою системою розпізнавання обличчя. «Компанія Hanvon стверджує, що створила пристрій для збільшення відсотка розпізнавання осіб, які носять хірургічні маски, до 95%» [16]. Таким чином, ідеї, які просували у свій час Джуліан Ассанж та Едвард Сноуден стають реаліями та системи спостереження з кожним роком вдо-

сконалюються, а отже проблема забезпечення системи захисту прав людини стає більш актуальною. Яким чином громадяни можуть захистити себе в умовах створення такої системи?

1) Бути напоготові: активно вивчати дану систему та яким чином вона працює. Такі знання дадуть можливість розуміння, що може призвести до позитивних та негативних оцінок та як на них вплинути.

2) Володіти власним рейтингом: активно переглядати рейтинг, який Вам виставляють інші громадяни.

3) Підтримувати позитивний соціальний рейтинг: в рамках розвитку громадянського суспільства – важливим моментом буде об'єднання людей в справі з встановленням позитивного рейтингу, щоб перешкоджати встановленню непрозорої системи оцінювання.

4) Прагнути прозорості та звітності: суспільство КНР в майбутньому повинно виступати за прозорість та звітність з боку уряду в системі соціального рейтингу та кредитуванні заради встановлення та дотримання чітких та об'єктивних правил, які будуть регулювати систему, а також мати змогу оскаржити негативні та несправедливі звіти з боку інших громадян.

5) Ставитись із порозумінням до системи: чітке розуміння системи, методів реагування та контр-

олю з боку уряду надають представникам громадянського суспільства можливість прогнозувати та впливати на дії направлені щодо захисту власних прав.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

В статті було визначено, що сучасний стан розвитку технологій споглядання, спостереження та контролю в Китаї за власним суспільством може призводити до появи у майбутньому серії бурхливих акцій протесту з боку населення. Необхідність захисту власних прав та свобод у китайському суспільстві обумовлюється активними діями з боку уряду, яке в свою чергу діє в напрямку обмеження цих прав. Встановлено, що уряд КНР, планомірною дорогою готує народ до широкомасштабної програми Системи Соціального Кредитування та Рейтингу, сутність якої до сьогодні викликає значну кількість суперечок щодо відповідності таким цінностям та гарантіям, як: свобода, право вибору, право на недоторканість власного життя тощо. Саме розповсюдження та актуалізація проблем такого роду системи серед суспільства дасть змогу на широкомасштабне обговорення, дослідження та упередження тенденцій, які можуть призвести до остаточного встановлення режиму «Цифрового тоталітаризму» в КНР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буткевич С.А. Система соціального кредиту в Китайській народній республіці у дзеркалі кримінології 2019. № 1. С. 111–116.
2. Данильченко О.С., Забара І.М. Політико-правові аспекти формування цифрової економіки та електронної торгівлі КНР : веб-сайт. URL : <http://il.ippi.org.ua/article/view/270096> (дата звернення: 10.02.2023).
3. Спархіна О. В. Цифрові права громадян та їх захист у посткопідібному суспільстві . *Соціально-політичні дослідження*. 2020. №3 (8). С. 20-37. DOI 10.20323/2658-428X-2020-3-20-37 : веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-prava-grazhdan-i-ih-zaschita-v-postkovidnom-obschestve> (дата звернення: 16.02.2022).
4. Калініна Л., Малюга М. – Система соціального кредиту, як широкомасштабний проект побудови гармонійного суспільства в цифрову епоху. : веб-сайт. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/719088/1/3%20\(2\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/719088/1/3%20(2).pdf) (дата звернення 13.02.2023).
5. Ковальов А.А., Князева К.Ю. Система соціального кредиту в КНР : Досвід політологічного аналізу. *Державне та муніципальне управління. Вчені записки*. 2021. №1. : веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-socialno-kredita-v-knr-opyt-politologicheskogo-analiza> (дата звернення 14.02.2022).
6. Конопій Г.С. Вплив цифровізації на законодавство Китаю. *Філософія права*. 2021. №4 (99). : веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tsifrovizatsii-na-zakonodatelstvo-kitaya> (дата звернення 13.02.2023).
7. Лексютіна Я.В. Політика китайського керівництва у питаннях контролю та регулювання Інтернету. *Суспільство та держава в Китаї*. 2015. Т.45 №1. С. 202–212.
8. Любашиц В. Я. Перспективи та ризики застосування соціального рейтингу в умовах цифрової економіки Росії. *Право та держава: теорія та практика*. 2020. №11 (191). : веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-i-riski-primeneniya-socialnoho-reytinga-v-usloviyah-tsifrovoy-ekonomiki-rossii> (дата звернення 12.02.2023).
9. Петров А.А. Китайська система соціальної оцінки та електронні механізми контролю. *Велика Євразія: розвиток, безпека, співробітництво*. 2020. №3-2. : веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kitayskaya-sistema-socialnoy-otsenki-i-elektronnye-mehanizmy-kontrolya> (дата звернення 13.02.2023).
10. Попова Н. М. Реалізація прав людини у фокусі загроз уяв «Цифровий тоталітаризм»: Дискурс-аналіз у контексті трансформації правосвідомлення : веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-prav-cheloveka-v-fokuse-ugroz-predstavleniy-o-tsifrovom-totalitarizme-diskurs-analiz-v-kontekste-transformatsii> (дата звернення 14.02.2023).

-
11. Станкова І. М. Захист прав споживачів у цифрову епоху: досвід Китаю: веб-сайт. URL: <http://dspace.opua.edu.ua/bitstream/handle/11300/13941/Станкова%20І.%20М.%20Захист%20прав%20споживачів%20у%20цифрову%20епоху....pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 13.02.2023).
 12. Цифрова диктатура: як у Китаї запроваджують систему соціального рейтингу: веб-сайт. URL: <https://www.rbc.ru/business/11/12/2016/584953b9a79477c8a7c08a7> (дата звернення 11.02.2023).
 13. Чень Цзюньшуй Цифрова реальність та права громадян в Китаї . *Право та держава: теорія та практика*. 2019. №2 (170). : веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-realnost-i-prava-grazhdan-v-kitae> (дата звернення 16.02.2023).
 14. Donnelly Drew. China Social Credit System Explained – What is it & How Does it Work? : веб-сайт.URL : <https://nhglobalpartners.com/china-social-credit-system-explained/> (дата звернення 16.02.2023).
 15. Helbing D. Digital fascism rising? : веб-сайт. URL : <https://www.theglobalist.com/fascism-big-data-artificial-intelligence-surveillance-democracy/> (дата звернення 14.02.2023).
 16. Pollard M. Even mask-wearers can be ID'd, China facial recognition firm says : веб-сайт. URL:<https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-facialrecognition/even-mask-wearers-can-be-idd-china-facial-recognition-firm-saysidUSKBN20W0WL>. (дата звернення 13.02.2023).
 17. 国务院关于印发社会信用体系建设 规划纲要 (2014–2020年) 的通知: веб-сайт. URL : http://www.gov.cn/zhengce/content/2014-06/27/content_8913.htm (дата звернення 15.02.2023).